

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

**ВПЛИВ ВОЄННИХ РЕФОРМ Д.О. МІЛЮТИНА
НА ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
у другій половині ХІХ ст.**

У статті досліджується вплив військових реформ Д.О. Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях в другій половині ХІХ ст. Аналізуються: перехід від рекрутських наборів до системи загального призову на військову службу, зайнятість військових, грошове забезпечення офіцерів і нижчих чинів, харчування та забезпечення одностроями, умови проживання, користування транспортними послугами, санітарний стан, медичне забезпечення та дозвілля.

Ключові слова: воєнна реформа, військовий, життєзабезпечення, умови проживання, санітарний стан, послуги.

В статье исследуется влияние военных реформ Д.А. Милютинна на жизнеобеспечение русских военных в украинских губерниях во второй половине ХІХ в. Анализируется: переход от рекрутских наборов к системе общего призыва на военную службу, занятость военных, денежное обеспечение офицеров и нижних чинов, пищевое довольствие и обеспечение мундирами, условия проживания, пользование услугами транспорта, санитарное состояние, медицинское обеспечение и досуг.

Ключевые слова: военная реформа, военный, жизнеобеспечение, условия проживания, санитарное состояние, услуги.

The paper examines the impact of the military reforms D.O. Milutin on life support Russian military in the Ukrainian provinces in the second half of the nineteenth century. Analyzed: the transition from recruiting to the common military service, employment, military, financial security officers and lower ranks, food rations and providing uniforms, accommodation, use of the services of transport, sanitation, health care and leisure.

Keywords: military reform, military, life support, living conditions, sanitation, services.

Ефективність реформування соціальних систем здавна привертала увагу істориків і не лише їх. Друга половина ХІХ ст. в історії України позначилася цілою низкою реформ, які докорінним чином змінили соціальну структуру та економічне середовище і політичну систему як Російської імперії в цілому, так і

на українських землях, що перебували в її складі зокрема. Грунтовні наукові дискусії, суперечливі оцінки та досить динамічне обговорення ліберальних реформ, які відбулись в імперії Романових у 60–70-х рр. XIX ст., знайшли своє відображення як в дореволюційній, так і в радянській та сучасній українській історіографії. Особливе місце серед інших соціальних перетворень посідає військова реформа останнього російського генерал-фельдмаршала, графа Дмитра Олексійовича Мілютіна. Необхідність ретельного вивчення передумов, причин здійснення та результатів цієї реформи за нинішніх умов спричинена реформуванням сучасних українських збройних сил, яке здійснюється вже третє десятиліття. На наш погляд, актуальність проблеми полягає в тому, що вивчення історичного досвіду цієї реформи дасть можливість більш дієво й ефективно здійснювати прогресивну модернізацію в сьогоденньому українському війську.

Зважаючи на вищесказане, метою нашого дослідження є аналіз впливу військових реформ другої половини XIX ст. в імперії Романових на життєвий рівень солдатів та офіцерів тих частин Російської армії, котрі дислокувалися на території підросійської України. Враховуючи досить значну обширність досліджуваної проблеми, зосередимо увагу на вивченні динаміки матеріального становища солдатів і офіцерів сухопутних військ імперії Романових, а саме — на таких головних параметрах сфери життєзабезпечення, як зміни строків дійсної стройової військової служби нижчих чинів армії, зайнятість офіцерів і солдатів; їх матеріальне утримання що включало в себе грошове винагородження, харчування та забезпечення продовольством (або грошима на придбання відповідних харчових продуктів), надання для військовослужбовців інтендантським відомством однострою, використання транспорту, забезпечення житлом і побутовими вигодами, санітарну сферу їх життя й медичне обслуговування, пенсійне забезпечення та благодійність військових чинів і членів їх сімей, задоволення інформаційних потреб, дозвілля та відпочинку тощо.

Досліджуючи історіографію проблеми, необхідно звернути увагу на її значний потенціал. Умовно історіографію впливу військових реформ на життєзабезпечення Російської армії на теренах українських земель у другій половині XIX ст. можна розділити на три періоди: перший — дореволюційна література; другий — історичні дослідження радянської доби; до третього слід віднести роботи сучасних істориків. Так, із дореволюційних авторів необхідно згадати працю А. Титова, в якій із доволі ліберальних позицій охарактеризовано всі реформи Олександра II і військову зокрема¹. Науковий інтерес представляє і дослідження Г. Бланка, в якому здійснено спробу проаналізувати вплив військових реформ на економічний побут тогочасної Росії² та ін.³ Навіть побіжний огляд праць дореволюційних авторів нашої теми на думку, що ті з них, хто був більш ліберально налаштований про військову реформу писали критично, а консерватори у своїх роботах прагнули більше уваги звернути на позитивні зрушення, які були спричинені реформами Д. Мілютіна.

Серед досліджень радянського періоду необхідно виділити праці П. Зайончковського⁴. Хоча вони й написані у критичному дусі, як того вимагала пануюча в ті часи ідеологія, однак містять цінний матеріал стосовно грошового утри-

мання та побуту як офіцерів, так і солдатів царської армії. Цікаві дані про склад царської армії та її укомплектування офіцерами наводить Л. Бескровний⁵.

Окремо слід звернути увагу на українських дослідників царської армії другої половини XIX ст. Так, приміром, дослідження В. Цубенко повністю присвячене військовим поселенням кавалерії на теренах українських земель Російської імперії⁶. Цікаві свідчення про військових поселенців знаходимо і в роботах О. Шармар⁷.

Із сучасних російських істориків, котрі торкалися життєзабезпечення російської армії у другій половині XIX ст., слід згадати студії Б. Миронова⁸, В. Анішкіна і Л. Шманєвої⁹, С. Карпущенко¹⁰, В. Веремєнко¹¹, А. Аранович¹², Р. Арсланова та В. Шептури¹³, П. Щербініна¹⁴, В. Яременко¹⁵, Ю. Сухарева¹⁶, та ін.

Джерельна база дослідження включає в себе значну кількість як опублікованих, так і рукописних архівних документів. Велику цінність мають законодавчі акти, які регламентували щоденне життя та побут російських військових в українських губерніях. Наприклад, у багатотомному виданні «Полного собрания законов Российской империи 12 декабря 1825 — 28 февраля 1881 гг.: В 55 т.» знаходимо штати і табелі, з яких дізнаємося про норми забезпечення військових продовольством, одягом і взуттям та про грошове утримання різних військових чинів Російської армії¹⁷. Важливе значення для всебічного аналізу досліджуваної проблеми має багатотомне видання «Столетие Военного министерства. 1802–1902». З його сторінок довідуємося про обсяги призивів до лав збройних сил імперії Романових у пореформений період та ін.¹⁸

Значну роль у всебічному аналізі обраної нами теми відіграють дореволюційні періодичні видання. Так, на сторінках часопису «Русская военная сила» публікувалися свідчення про зміни у виконанні рекрутської повинності котрі були здійснені реформою Д. Мілютіна; особливості постійної повинності, що несли жителі підросійських губерній України стосовно військових частин імперської армії Романових та ін.¹⁹

Велике значення для ґрунтовного дослідження життєзабезпечення Російської імперської армії після воєнних реформ мають публікації у періодичному виданні «Разведчик». На його сторінках наводяться цікаві матеріали про лікування російських військовослужбовців, свідчення про бюджети та матеріальне становище молодших офіцерів армії Романових тощо²⁰.

Слід також згадати і таке важливе джерело, як мемуарну літературу. Зі споминів відомого російського генерала А. Денікіна дізнаємося про життєзабезпечення та особливості навчання і побуту військової учнівської молоді за часів його навчання у Київському юнкерському училищі²¹. Своєю колоритністю привертає увагу збірка спогадів про Сумський кадетський корпус, підготовлена С. Кремером. Написана живою мовою учасників тих подій, вона відтворює повсякденне життя кадетів нерідко у ліричній і комічній формах. Особливо привертають увагу факти про влаштування різноманітних свят, особливості харчування і побуту у кадетському корпусі та ін.²²

За переконанням відомого українського історика В. Волковинського, військові реформи 1860–1870-х рр. у Російській імперії представляли собою заходи

з реорганізації російської армії задля її модернізації. Основним їхнім завданням було переоснащення армії найновішими видами зброї, збільшення чисельності підготовленого до бойових дій військового резерву. Починаючи з 1874 р. замість рекрутських наборів вводилася загальна військова повинність (від проходження служби в армії звільнялися ті призовники, які зараховувалися в ополчення; народи Півночі, Середньої Азії та деякі народи Кавказу й Сибіру; служителі культу). У зв'язку з переходом флоту від парусного до парового сталася докорінна реорганізація військово-морських сил. Змінювалися функції Військового міністерства, до обов'язків якого відтоді не входило розв'язання військово-адміністративних питань місцевого значення: міністерство мало займатися лише загальними армійськими проблемами. Протягом 1862–1864 рр. було створено військові округи; усі військові формування та установи, що перебували на території військового округу, підпорядковувалися його командувачу. Територія України входила до складу 3 округів — Київського, Одеського (1862) та Харківського (1864). Військові реформи передбачали навчання солдат всьому тому, що необхідно було для ведення тогочасного бою. Докорінно змінювалася підготовка офіцерських кадрів. Збільшилася кількість військово-навчальних закладів, які поділялися на 4 групи: вищі (академії), середні (спеціальні і юнкерські училища), середні загальноосвітні (військові гімназії, кадетські корпуси) та нижчі (військові школи). Розширився доступ до військових вузів для представників усіх верств населення. Це, з одного боку, зміцнило командний склад армії, а з іншого — викликало невдоволення дворянства, яке раніше обіймало практично всі офіцерські посади. Особлива увага приділялася підготовці молодшого командного складу, який випускали юнкерські училища (1874 р. їх було 16). У подальшому Військове міністерство відкрило при Московському, Київському та Єлисаветградському юнкерських училищах спеціальні відділення для підготовки офіцерів, які мали посідати в армії більш високі посади²³.

Розпочинаючи вивчення впливу воєнних реформ на життєзабезпечення російських військових, насамперед, слід звернути увагу на зміни у принципах комплектування військ. Так, залучення новобранців до збройних сил імперії Романових у дореформений період мало досить складну систему. Зокрема, від рекрутської повинності звільнялися спадкові й особисті дворяни²⁴. Вербування рекрутів від кожного соціального стану здійснювалося за старою системою. Однак у 1834 р. ряд урядових заходів призвів до скорочення строку дійсної служби з 25 років (у гвардії 22 роки) для деяких рекрутів до 20 років (музиканти, солдати з євреїв і солдатських дітей), а більшій частині до 15 років (всі стройові та деякі нестройові) дійсної служби. Та все ж повний строк перебування у солдатах становив 25²⁵.

Існували запроваджені військовим міністром О. Аракчєєвим, військові поселення, яких на Україні нараховувалося близько 20 і які діяли з 1817 р. до 1859 р. і розташовувалися головним чином на Слобожанщині — біля Чугуєва та Білгорода; в Херсонській губернії — поблизу Олександрії, Вознесенська й Єлисаветграда, а також на Київщині, Поділлі та в м. Умань²⁶.

Докорінним чином на комплектування військ вплинула Східна війна 1853–1856 рр., під час якої було проведено ряд мобілізаційних заходів. Після її завершення середній вік рекрутів становив від 20 до 30 років²⁷. Разом із тим система рекрутських наборів залишалася чинною. Вона призводила до значного зростання корупції і посадових зловживань під час набору рекрутів. Джерела свідчать, що у той час існував навіть особливий промисел — постачання «охотників». До початку набору майже в кожне місто з'являлися постачальники, котрі за певну винагороду, заручившись згодою декількох «охотників» вступити на службу, переважно з числа людей, яким нічого втрачати, пропонували замінити ними тих хто не бажав іти в солдати, звичайно, отримуючи за це значні гроші. Нерідко прийнятий «охотник», потрапивши в частину, відразу ж утікав і знову в наступний призив з'являвся «охотником», щоб зробити те ж саме²⁸. Влада намагалася зупинити зловживання чиновників під час набору рекрутів. Так, від завершення Кримської війни до 1863 р. рекрутські набори взагалі не проводились²⁹.

Як стверджує А. Титов, з 1863 р. окремими маніфестами потроху важка солдатчина та рекрутчина полегшується: строк служби зменшується з 25 до 15 років, відмінюється віддання у солдати за злочини, покращується утримання солдатів, зникають деякі види тілесних покарань, забороняється кулачна розправа, вводиться навчання грамоті та ін.³⁰

Згодом, у наступні роки набори у солдати почали здійснюватися щорічно зі всієї імперії у кількості 5–6 чол. із тисячі, а в 1868 р., з метою обмеження вільного найму, уряд знову встановив прийом на службу заступників. Заступниками могли бути приватні особи і нижчі чини. За свій добровільний вступ на службу або відмову на той рік від звільнення у безстрокову відпустку вони отримували одночасну винагороду в сумі 200 руб. На всіх заступників складалися викупні квитанції, котрі, як і зарахувальні, продавалися урядом, але по них звільнялись від служби лише в один набір³¹.

Після відбуття строкової служби нижчі чини перебували у безстроковій відпустці. Звільнені у безстрокову відпустку за 15 років служби щороку збиралися на 1-ше вересня на місяць навчальних занять, а ті, хто прослужив 20 років, від цих навчальних зборів взагалі звільнялися. Слід звернути увагу, що з 8 вересня 1859 р. було визначено повний строк військової служби 15 років, з яких дійсна становила 12 років³².

Одним із ключових моментів воєнних реформ Д. Мілютіна, котрий докорінним чином вплинув на життєвий рівень солдатів і офіцерів строкової служби, було запровадження 1 січня 1874 р. нового «Статуту про військову повинність». Аналізуючи окремі його статті, можна простежити за якими принципами здійснювався призов до лав збройних сил імперії Романових в останній чверті XIX ст. Зокрема, «Статут...» засвідчує, що:

«1) Захист Престолу та Вітчизни є священним обов'язком кожного російського підданого. Чоловіче населення, без різниці станів, підлягає військовій повинності.

2) Грошовий викуп від військової повинності і заміна бажаним не допускаються³³.

3) Особи чоловічої статі, яким виповнилося більше п'ятнадцяти років, можуть біти звільнені з російського підданства лише після повного відбуття ними військової повинності або ж після виймання жереба, звільняючого їх від служби у постійних військах. [...]

5) Збройні сили держави складаються з постійних військ та ополчення. Це останнє кликається лише за надзвичайних обставин воєнного часу. [...]

9) Число людей, необхідне для поповнення армії і флоту, визначається щорічно у законодавчому порядку. [...]

11) Вступ на службу за призивом дозволяється за жеребом, котрий виймається один раз на все життя. Особи, за номером вийнятого ними жереба не підлягаючі вступу до постійних військ, зараховуються в ополчення.

12) До жеребкування призивається щорічно лише один вік населення, а саме — молоді люди, яким на 1-ше січня того року, коли відбувається набір, минуло двадцять років від дня народження.

13) Особам, котрі задовольняють визначені умови освіти, надається можливість відбутися військовою повинністю без жеребкування як «вольноопределяющехся». [...]

17) Загальний строк служби у сухопутних військах для тих, хто вступав за жеребом визначається в п'ятнадцять років, з яких шість років дійсної служби і дев'ять років у запасі³⁴. [...]

18) Загальний строк служби на флоті визначається в десять років, з яких сім років дійсної служби і три роки в запасі. [...]

20) Вказані [...] строки служби встановлюються власне для мирного часу; під час війни ті, хто перебував у сухопутних військах і на флоті зобов'язані залишатися на службі до тих пір, доки того буде вимагати державна потреба. [...]

23) Чини запасу призиваються на дійсну службу у випадку необхідності привести війська до повного складу. [...] Під час перебування в запасі його чини можуть бути призвані Військовим чи Морським міністерством, за належністю, на навчальні збори, але не більше двох раз протягом всього строку перебування в запасі і кожного разу не більше як на шість тижнів.

24) Від призиву на службу із запасу звільняються особи, які обіймають посади на державній цивільній або ж громадській службі³⁵. [...]

26) Ті особи, котрі належать до податних станів звільняються на час перебування на дійсній службі від усіх стягнень подушно державних, земських та громадських зборів; рівним чином вони звільняються і від натуральних повинностей. Стосовно ж майна, яке для них належить, згадані особи зобов'язані платити податки й інші збори і відбувати необхідні за те майно повинності на загальних підставах. [...]

31) Ті, хто перебуває в запасі користуються [...] пільгою від стягнення подушних податей та інших зборів і від натуральних повинностей, яким вони підлягали б особисто, протягом року. [...]

36) Державне ополчення складається з усіх, хто не перебуває в постійних військах, але здатного носити зброю чоловічого населення від призовного до сорокарічного віку включно. Від призиву в ополчення не звільняються до цього віку й особи, звільнені з запасу армії та флоту. [...]

45) За сімейним станом встановлюються три розряди пільг.

Перший розряд: а) для єдиного працездатного сина при батьку, не здатного до праці, або при матері-вдові;

б) для єдиного працездатного брата при одній або декількох круглих сиротах братах або сестрах;

в) для єдиного працездатного онука при діді або бабі, які не мають працездатного сина, і г) для єдиного сина у сім'ї, хоча б при працездатному батьку.

Другий розряд: для єдиного працездатного сина при працездатному батьку і братах до вісімнадцяти років.

Третій розряд: для осіб, безпосередньо наступних по віку за братом, котрий перебуває по призиву на дійсній службі або якщо він помер на ній. [...]

56) Для осіб, котрі досягли нижчевказаних ступенів освіти³⁶, при відбуванні ними військової повинності за жеребом встановлюються скорочені строки служби на наступних підставах:

1) ті, хто закінчив курс в університеті та інших навчальних закладах першого розряду та ті, хто витримав відповідні іспити перебувають: на дійсній службі шість місяців і в запасі армії чотирнадцять років і шість місяців;

2) ті, хто закінчив курс шести класів гімназій або реальних училищ, або другого класу духовних семінарій, або ж курс інших навчальних закладів другого розряду, та рівно ті, хто витримав відповідний іспит перебувають: на дійсній службі рік і шість місяців і в запасі армії тринадцять років і шість місяців;

3) ті, хто закінчив курс або витримав іспити на знання курсу навчальних закладів третього розряду³⁷ перебувають: на дійсній службі три роки і в запасі армії дванадцять років, і

4) ті, хто має свідоцтво про знання курсу початкових народних училищ [...] або курсу інших навчальних закладів четвертого розряду³⁸ перебувають: на дійсній службі чотири роки і в запасі армії одинадцять років. [...]

62) Звільняються від військової повинності:

1) священики всіх християнських віросповідань, і

2) православні псаломщики, які закінчили курс у духовних училищах. [...]

63) Нижчезазначені особи, якщо ними буде вибрано жереб, котрий визначає їх вступ у постійні війська, звільняються від дійсної служби у мирний час і зараховуються в запас армії на п'ятнадцять років:

1) ті, хто має ступінь доктора медицини або лікаря, магістра ветеринарних наук або фармакології, або ж ветеринара. [...]

2) пансіонери імператорської академії мистецтв, відправлені за кордон за казенний рахунок для вдосконалення художньої освіти, і

3) ті, хто викладає в навчальних закладах [...], та рівно їх штатні помічники. [...]

173) «Вольноопределяющиеся» діляться на три розряди відповідно до отриманої ними освіти і зобов'язані прослужити в діючих військах:

1) ті, хто витримав іспити з курсу навчальних закладів 1-го розряду — три місяці;

2) ті, хто витримав іспити з курсу закладів 2-го розряду [...] — шість місяців, і

3) ті, хто витримав іспити за особливою програмою, встановленою за згодою міністрів військової і народної освіти, — два роки. [...]

180) «Вольноопределяющиеся» після складання встановлених іспитів, у випадку подання найближчого начальства, підвищуються:

1) до унтер-офіцерів — після вислуги рядовим: «вольноопределяющимся», котрі підпадають під пост. 173 до першого розряду, — двох місяців, тим, хто належить до другого розряду — чотирьох місяців і тим, хто належить до третього розряду — одного року;

2) до офіцерів, за вислугою у нижчому званні: «вольноопределяющимся» першого розряду — трьох місяців, другого розряду — шести місяців и третього розряду — трьох років. [...]³⁹

З вищенаведених статей «Статуту...» видно, що завдяки воєнній реформі в Росії було радикально змінено принцип комплектування військ. Після багаторічної розробки та багатократних обговорень 1 січня 1874 р. — і це є головним! — замість рекрутського набору було введено загальну військову повинність (яка давно вже була запроваджена у Франції, Німеччині та інших європейських державах). До обов'язку захисту Вітчизни в інтересах посилення військової могутності залучались нині всі стани населення. Призивний вік визначався в 21 рік. Строк дійсної служби зменшувався до 6 років у піхоті і 7 років на флоті. До 1878 р. у піхоті його було доведено до 4 років. Новий принцип комплектування давав можливість нагромаджувати військово-навчений резерв, шляхом мобілізації вдвоє і навіть більше збільшувати армію мирного часу у воєнний період.

Крім того, новий статут передбачав істотне зменшення строків загальної військової служби для нижчих чинів з 25 (з яких 15 років у строю) до 15 років (6 років у строю і 9 років у запасі). Особливу увагу привертають статті, за якими надавалися пільги та відстрочки для тих призовників, котрі мали або отримували освіту, перебували на цивільній службі, були єдиними годувальниками у родині та ін.

За переконанням відомого історика П. Зайончковського, у той період «комплектування російської армії здійснювалось на підставі статуту від 1 січня 1874 р. За ним зарахування до війська здійснювалось за жеребом (оскільки число призовників було більше необхідного контингенту). Особи, які отримали освіту, могли вступати до армії добровільно — “вольноопределяющимися” на скорочений строк служби.

Військова повинність була особистою, а тому ніхто не міг відкупитися від неї (проте у 1872 та 1873 рр., тобто до видання закону 1874 р., було випущено велику кількість залікових квитанцій, які давали право відкупу від військової

служби. [...] Так, у 1881 р. їх було пред'явлено 391, у 1886 р. — 181, у 1891 р. — 119, у 1896 р. — 45. З 1888 р. призову підлягали особи яким виповнився 21 рік (до цього з 20). Якщо за статутом 1874 р. загальний строк служби визначався в 15 років (6 років дійсної служби і 9 років запасу), то з 1881 р. загальний строк служби становив 18 років (5 років дійсної служби і 13 років запасу), після чого осіб зараховували в ополчення, до якого зараховували й осіб, звільнених від дійсної військової служби»⁴⁰.

Загалом вплив запровадження нового статуту про військову повинність на чисельну динаміку призивів до лав збройних сил Російської імперії можна показати окремою таблицею.

Таблиця 1

Загальні обсяги призиву новобранців до лав збройних сил Російської імперії (1874–1880 рр.)⁴¹

Прийм новобранців	Роки						
	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880
Призивалось за жеребом	724 648	693 367	677 096	689 825	758 750	774 661	808 683
Підлягало прийому	150 000	180 000	196 000	218 000	218 000	218 000	235 000
Прийнято на дійсну службу	148 458	178 392	192 377	211 510	213 152	197 615	231 677
Зараховано в запас	445	620	829	942	1157	1369	1535
Зараховано квитанцій ⁴²	935	747	842	756	750	556	516
Залишилось у недоборі	162	–	1952	4792	2941	950	–
Зараховано в ополчення	438 737	416 669	481 096	477 373	540 750	542 947	559 404

Наведені в таблиці дані засвідчують, що запровадження системи загального військового призиву позитивно відобразилося на чисельних показниках вступу новобранців на військову службу у збройних силах імперії Романових. Слід звернути увагу на те, що з року в рік кількість квитанцій про відстрочку, виданих у дореформені роки, поступово зменшувалася.

На думку дореволюційного ліберального автора А. Титова, найважливішим у новому законі було зрівняння у правах усіх станів при відбуванні повинності. Дослідник вказує, що — «14 червня 1888 року до статуту були внесені зміни окремими правилами, які скорочували строкову службу на рік, збільшуючи строк перебування в запасі на 3 роки; таким чином всієї служби — дійсної і в запасі — складалось 18 років, [...] замість 15, як було за статутом 1874 р. [...]

Тими ж правилами строк перебування в ополченні продовжувався з 40 до 43-річного віку. За два роки перед виданням правил 14 червня законом 1886 р.

тримісячний та піврічний терміни строкової служби були замінені річним, а річний і півторарічний строк жеребкувальників із пільгою за освітою — дво-річним»⁴³.

Науковий інтерес представляє і динаміка обсягів призивів новобранців з українських земель імперії Романових після впровадження системи загального призиву у 1874 р., яку можна показати окремою таблицею.

Таблиця 2

Обсяги призивів новобранців з українських губерній Російської імперії (1874–1880 рр.)⁴⁴

Губернія	Підлягало призиву на строкову службу в окремі роки (чол.)						
	1874 р.	1875 р.	1876 р.	1877 р.	1878 р.	1879 р.	1880 р.
Волинська	3173	3755	4298	5190	5208	5866	5927
Катеринославська	3052	3327	3822	4436	4286	4455	4645
Київська	5070	5165	6547	6934	6708	6986	7222
Подільська	4396	5617	6465	6798	6333	6745	6610
Полтавська	4778	5539	5753	6429	6635	6813	7092
Таврійська	1440	1735	1708	2151	2550	2168	2495
Харківська	3963	4537	4953	5174	5335	5899	5748
Херсонська	3083	3348	3749	4469	4774	4627	5108
Чернігівська	3147	3910	4129	4652	5100	5211	5291
Всього	32 102	36 933	34 959	46 233	46 929	48 770	50 138

Показники таблиці демонструють неухильне зростання наборів новобранців з українських губерній, які здійснювалися за новим статутом у пореформений час. Обсяги призовників напряму залежали від територіальної величини та густоти заселення губерній. Саме тому найбільше рекрутів постачали Київська, Полтавська та Подільська губернії. На останньому місці через незначну заселеність перебувала Таврійська губернія.

Аналізуючи нову призивну систему, сучасник військових реформ Г. Бланк стверджував: «Вірогідно, через небезпеку неминучого поглинання у нас освіченого елемента у темних масах, як краплини в морі, передбачається: а) жеребова система призивів; б) контингент «вольноопределяючихся» з 17-річного віку; в) «збереження на певний час», у вигляді «перехідного заходу», «замін чи відкупів від служби», котрі «суперечили б обов'язку загальної особистої повинності і тому не повинні бути допущені», як говорить військовий міністр; г) тимчасові звільнення, подібно тому, як то існувало у всіх іноземних державах, «у вигляді підтримання сімей, забезпечення народної совіти, а також інтересів народного господарства»⁴⁵.

Заслуговують на увагу показники динаміки освіти новобранців до армії імперії Романових за освітою. Зміни в освіченості рекрутів у пореформений період можна показати наступною таблицею.

Таблиця 3

Характеристика за рівнем писемності та освітою новобранців до лав збройних сил Російської імперії (1874–1880 рр.)⁴⁶

Рік	Прийнято новобранців (тис. чол.)	Освіта (у відсотках)		
		Закінчили навчальні заклади	Ті хто вміє читати та писати	Неписьменні
1874	148,5	1,1	20,3	78,6
1875	178,4	1,2	20,1	78,7
1876	192,4	1,2	19,7	79,1
1877	211,5	1,2	19,6	79,2
1878	213,2	1,4	19,4	79,2
1879	215,2	1,7	19,4	78,9
1880	231,7	1,7	20,0	78,3

Вищенаведені дані свідчать, що після проведення військових реформ чисельність письменних, і тих, хто закінчив навчальні заклади рекрутів, поступово, але неухильно зростала. Разом з тим обсяги неписьменних залишалися досить високими.

Зважаючи на те, що сучасні прихильники кліометрії, зокрема відомий російський історик Б. Миронов⁴⁷, у своїх працях все більше прив'язують добробут населення до його середнього зросту, наведемо дані про середній зріст новобранців у перші півтора десятиліття після введення загальної військової повинності в Російській імперії.

Таблиця 4

Зміни у зрості новобранців до лав збройних сил Російської імперії (1874–1880 рр.)⁴⁸

Рік	Прийнято	У тому числі										
		у 2 арш. ⁴⁹ 2,5 вер. ⁵⁰	до 2 арш. 3 в.	до 2 арш. 4 в.	до 2 арш. 5 в.	до 2 арш. 6 в.	до 2 арш. 7 в.	до 2 арш. 8 в.	до 2 арш. 9 в.	до 2 арш. 10 в.	до 2 арш. 11 в.	до 2 арш. 12 в.
1874	148 458	2,4%		12%	24%	28,4%	20,9%	9,1%	2,6%	0,5%	0,1%	
1875	178 392	4514	21 288	42 351	50 565	37 226	16 595	4824	885	134	–	16
1876	192 377	5129	22 531	45 920	54 725	40 200	17 857	4977	919	159	–	–
1877	211 510	5852	24 770	50 308	59 114	44 552	20 203	5541	1048	118	4	–
1878	213 152	6009	25 082	50 532	59 671	44 677	20 031	5913	1038	135	11	1
1879	215 163	6051	25 266	50 893	61 844	44 255	19 944	5753	1036	115	5	1
1880	231 677	6234	27 599	55 490	66 682	47 963	20 651	5818	1030	119	31	–

Динаміка кількісних показників зросту новобранців переконує, що поступово середній зріст рекрутів зростав. Враховуючи з цього приводу наукові висновки Б. Миронова, можна зробити припущення, що в цілому добробут призовників на військову службу до збройних сил імперії Романових покращувався. Разом з тим слід зауважити, що наше ставлення до таких досить сумнівних кліометричних підходів є доволі скептичним.

Важливим аспектом життєзабезпечення військовослужбовців, на який докорінним чином вплинула реформа Д. Мілютіна, була їх зайнятість. Необхідно визнати, що зайнятість військових залежала від таких факторів, як стан війни чи миру, перебування в гарнізоні чи на військових навчаннях на полігоні, несення служби в караулі, перебування на чергуванні або в наряді, виконання планового навчання стрійової чи бойової підготовки та ін.

Як засвідчує відомий дореволюційний ліберальний дослідник А. Титов, до реформи Д. Мілютіна в офіцерському корпусі більшість чванилася своїм офіцерським мундиром, з ранку до ночі грала в карти, проводила час у пиятиках та гульні; командири турбувалися головним чином, про те, щоб не викликати на парадах гнів якого-небудь самодура-генерала, і всю увагу звертали на муштру та фронтову виправку солдатів, у чому і полягало все військове мистецтво.

Іншою турботою командирів було прагнення якомога більше зекономити з тих сум, які відпускалися на утримання солдатів. Економії, зазвичай, головним чином, досягались на харчуванні солдатів. Отже, виходило, що життя солдата проходило поміж покаранням і голодом. Таке життя для людини, відданої у солдати, тягнулося за законом 25 років, якщо, звичайно, раніше цього строку солдата не забивали на смерть шпіцрутенами⁵¹.

На нашу думку зайнятість представників офіцерського складу армії Романових після проведення військових реформ почала напряму залежати від стану війни чи миру, перебування на польових навчаннях чи в гарнізоні, здійснення планових навчань у своїх підрозділах чи виконання чергування в частині та ін.

Особливо насиченою була зайнятість серед військових поселенців. На думку О. Шармар, специфікою таких поселень було те, що всі жителі виконували сільськогосподарські роботи і несли військову службу. Весною, з початком польових робіт і до 16 вересня, військові поселенці 2 дні на тиждень навчалися військовій справі, а 4 дні — працювали в полі. В інші пори року 3 дні відводилося для військових і 3 дні — для господарських справ. У неділю було обов'язкове відвідування церкви. Військові навчання припинялися на час сінокосів і збирання врожаю. Але, навіть при виконанні сільськогосподарських робіт, поселенці зберігали солдатське обмундирування, до їх обов'язку входило: дотримання чистоти в будинках, дворах і конюшнях, здійснення ремонту доріг і мостів. Сільськогосподарські роботи і військові тренування зовсім не залишали вільного часу у поселян. Кожна година була розписана основними й додатковими роботами та муштрою. До того ж за всіма діями жителів поселень постійно слідкували офіцери і жорстоко карали за найдріб'язковіше порушення дисципліни. Весною і влітку не дозволялося палити в димівках, хліб і харчі готувалися на вулиці. Життя людей було оповите постійною тривоною, напру-

женням і страхом. Робочий день тривав від 11 до 13 годин (військові тренування починалися о 6 годині і продовжувалися до 22 години з перервою на обід з 11 до 14 години). Обсяг робіт не скрізь був однаковий. Він залежав від вказівок полкового і дивізійного командування, враховувалися умови місцевості і характер військових тренувань. Лише 7 серпня 1842 р. Микола I затвердив єдині правила — «Урочное положение для общественных и казенных работ военных поселян» в яких, зокрема, офіційно закріплювався і денний режим роботи поселян. Весною і влітку робочий час досягав 15–16 годин. За недотримання режиму застосовувалися жорстокі покарання, одне з них — відправлення на випробування в арештантські роти. «Урочное положение...» зобов'язувало місцевих начальників залучати до господарських робіт жінок, а також їх дітей, починаючи з чотирнадцятирічного віку. Встановлювалися норми денних робіт і для чоловіків⁵².

Слід відзначити, що через ряд причин (надмірне зубожіння поселян, зростання виступів проти влади та ін.) уряд вимушений був військові поселення частково ліквідувати або реорганізувати. На думку В. Губенко, в українських губерніях Російської імперії процес реорганізації військових поселень тривав з 1857 р. до 1867 р. і мав три етапи: 1) з 4 червня 1857 р. до 1 січня 1858 р.; 2) з 1 січня 1858 р. до 1 січня 1859 р.; 3) з 1 січня 1859 р. до 1 січня 1867 р.⁵³

Не менше завантаження заняттями мали і звичайні стройові солдати. Так, відомий сучасний російський дослідник П. Щербінін, досліджуючи життя та побут сімейних російських солдатів у XIX ст., вказує що «У солдата було зовсім не багато часу, щоб проводити його у своїй сім'ї. З ранку він був зайнятий навчанням, стройовими заняттями і лише на обід отримував можливість прийти на квартиру до своєї сім'ї. Побувши там години дві–три, він знову повинен був спішити в роту на заняття, що продовжувалися майже до вечері. Повечерявши вдома, солдат знову спішив у полк до восьми вечора на вечірню перевірку. Лише після цього він міг звернутися до командира за дозволом звільнитися з роти для ночівлі зі своїм сімейством»⁵⁴.

Представляє інтерес зайнятість молоді, яка навчалась у військових навчальних закладах імперії Романових на території українських земель. Так, вірші, складені учнями Сумського кадетського корпусу, характеризують розпорядок їх навчального дня та умови перебування в цій установі:

«...Трескучей дробью барабана
Наш начинался каждый день.
Вставать ужасно не хотелось:
Сковала утренняя лень...
День начинали мы с молитвы;
Затем в столовую — чай пить;
Потом уроков повторенье,
Прилежным счастье — зубрить.
Предметов масса. Приходилось
Их изучать нам каждый день,
Пока над Суммами спускалась

Ко сну зовущая нас сень...
Конечно, спортом увлекались
Не без азарта меж собой,
Недурно все мы фехтовались,
И был жесток рапирный бой...
— Нам закаляли дух и тело,
Внушали прелесть красоты:
Театр, концерты и прогулки,
А также чудные балы.
Кормили сытно и обильно.
Не распускали теплотой
И в спальнях нам под одеялом
Было прохладно, а зимой
Ходили мы в шинелях легких,
Хотя и был жесток мороз...
И тер перчаткой шерстяною
Кадет с стараньем уши, нос...
Надеть башлык или наушник
Считалось стыдно и смешно...
И растворяли мы зимою
Заиндевшее окно...»⁵⁵

Ці рядки лірики сумських кадетів засвідчують, що їх завантаженість під час навчання була досить високою. Крім спеціальних предметів значна увага приділялася фізичній підготовці майбутніх офіцерів.

Не менш насиченим було навчання і в юнкерських училищах. Зі споминів випускника Київського юнкерського училища відомого генерала А. Денікіна дізнаємося, що «предмети були, переважно, спеціальні, котрі давали знання, але не підвищували загальної освіти, яка вважалась завершеною у середньому навчальному закладі. Із загальних предметів проходили: Закон Божий, дві іноземні мови, хімію, механіку, аналітику і російську літературу. Проте, очевидно, через острах впливу “шкідливих ідей” — лише давню, котра нас у будь-якому випадку не цікавила.

Військові предмети та допоміжні до них, які читали академіки Київського гарнізону, проходили ґрунтовно, але надто теоретично. [...] Загалом від побаченого, почутого та пережитого у мене залишилося враження, що вивчення іноземних мов у величезній кількості російських шкіл мало характер суто анекдотичний. Анекдот і в середній школі, і у військові, і навіть [...] в Академії Генерального штабу [...]. Один кропіткий статистик підрахував, що в кадетських корпусах за 7 років витрачалось на вивчення іноземних мов 936 учбових годин, та майже стільки ж на позакласну підготовку [...]. І абсолютно марно. У гімназіях було ще гірше. А результатом постійного нав'язування вивчення іноземних мов було багато втраченого часу та праці і великий пробіл у освіті»⁵⁶.

Досить цікаво засвідчує А. Денікін про вивчення київськими юнкерами обов'язкових уроків хореографії: «Пізніші випуски залучалися ще й до обов'яз-

кового вивчення танців [...]. Надзвичайно комічну картину представляла, кажуть, перед уроком танців приймальня, до якої стікалися рядочками юнкери з перев'язаними руками і ногами, з підв'язаними шоками — ті хто раптово захворів, — щоб отримати від чергового офіцера звільнення від уроку...»⁵⁷.

Надто суворий режим зайнятості мали і київські кадети. Сучасник тих часів, офіцер-вихователь Володимирського київського кадетського корпусу підполковник Завадський засвідчує: «Навчальний курс кадетських корпусів за своїм обсягом був не набагато меншим курсів нинішніх середніх навчальних закладів, а за числом предметів — навіть дещо більшим, тому що у старших класах були такі предмети, як топографія, ситуація і законодавство.

Стосовно ж побуту кадетів та устрою життя корпусу, то ми можемо торкнутися тут цих сторін життя лише в самих загальних рисах. Суворий режим кадетських корпусів того часу обумовлювався, з одного боку — причинами суспільного характеру, — недостатньою культурністю сучасного суспільства, з іншого — особливими вимогами військової служби з її строгою дисципліною. Але не можливо не визнати, що цей простий, суворий і товарисько-згуртований режим кадетського життя встигав виробляти не мало цільних і стійких характерів; він же ж міцно пов'язував однокашників духом безкорисливої дружби, котра зберігалася далеко за стінами закладу»⁵⁸.

Слід звернути увагу, що на стан зайнятості військових безпосередньо впливала наявність у російській армії військових свят, яких було досить багато. Так, дослідник Ю. Сухарев вказує: «...у кожної частини, від прославленого гвардійського полку і до останнього дисциплінарного батальйону, було своє свято, котре відповідало храмовому святу полкової церкви і було відоме всій армії, а в більшості навчальних закладів було два свята — корпусне (училищне, академічне) і храмове. Крім того, існували свята окремих родів військ, багато днів пам'яті, шанованих церквою видатних князів-полководців, знаменних військово-історичних дат, роковин битв, у яких брав участь той чи інший полк та ін.»⁵⁹.

Узагальнюючи дані щодо впливу військових реформ на стан зайнятості російських військовослужбовців на теренах українських губерній, необхідно зазначити, що:

1. В результаті реформ було ліквідовано військові поселення, в яких практикувалася надзвичайна завантаженість військових строкової служби як військовим навчанням, так і поточними сільськогосподарськими роботами та ін.

2. Завдяки реформам зайнятість військових більше спрямовувалася на бойову підготовку, а не на господарську діяльність, як це було до реформ.

3. Істотно полегшувала завантаженість на службі для військових значна кількість як військових так і церковних свят котрі мали різний характер і були, зазвичай, пов'язані з історією військових частин, присвячувалися знаменним подіям та ін.

Головною сферою життєзабезпечення російських військових на території українських губерній, по праву, вважається матеріальне утримання. Воно включає в себе: надання грошового жалування та інших виплат у грошовій формі; забезпечення продовольством і харчуванням; надання одягу, білизни та взуття для підтримання єдиної форми однострою.

Оскільки головним критерієм життєзабезпечення армії необхідними благами було асигнування витрат на військові потреби з бюджету, доцільно привести відповідну таблицю, в якій відображено динаміку бюджетних витрат Російської імперії на розвиток військового міністерства.

Таблиця 5

**Динаміка асигнувань з державного бюджету на збройні сили
Російської імперії в останні десятиліття XIX ст.⁶⁰**

Роки	Асигновано в млн руб.			Фактично витрачено
	За розписом	Понад розпис	Всього	
1881	210	46,4	256,4	253,6
1882	186,9	22,3	209,2	204,9
1883	196,1	11,2	207,3	201,8
1884	199,4	4,6	204	200,1
1885	204,3	17,8	221,1	216,3
1886	211,4	12,8	224,2	221,1
1887	214,2	1,1	215,3	214,6
1888	211,6	2	213,6	213,4
1889	219,7	10,2	229,9	227,7
1890	241,2	3,5	244,7	243
1891	253,5	1,4	254,9	254,7
1892	261	1,9	262,9	262,7
1893	270,5	5	275,5	275,1
1894	280,3	4,4	284,7	284,4
1895				272
1896				288,5
1897				284,4
1898				288,8
1899				323,8
1900				324,3

З даних таблиці видно, що у 1882–1884 рр. та у 1887–1888 рр. фінансування армії дещо скоротилося. Проте, згодом, з року в рік спостерігалось неухильне нарощування бюджетних витрат на посилення військової могутності імперії Романових.

Для того, щоб дізнатися, яку частку займали військові витрати в державній казни імперії Романових, необхідно їх порівняти з іншими статтями витрат державного бюджету Росії за допомогою відповідної таблиці.

Таблиця 6

Порівняння обсягів статей витрат із державного бюджету Російської імперії у 1882 р. та 1903 р. (млн руб.)⁶¹

Напрями бюджетних витрат	1882 р.	1903 р.	% зростання
1. Витрати за боргами, зовнішнім і внутрішнім	198,8	291	46
2. Вище державне управління:			
а) Синод	10,3	28,4	174
б) Міністерство двору	36,9	57,4	55
в) Військове міністерство	186,9	329,9	76
г) Морське міністерство	28,2	115,6	410
д) Міністерство фінансів	94,8	369,4	388
Міністерство державних маєтностей і сільського господарства	19,7	49	249
Міністерство внутрішніх справ	65,2	99,7	53
Міністерство народної освіти	18	39,2	217
Міністерство шляхів сполучення	38,7	458,4	1084
Міністерство юстиції	17	49,4	290

Показники таблиці засвідчують, що у 1882 р. військове відомство мало найбільше державних асигнувань із бюджету, поступаючись лише обсягам витрат по обслуговуванню державного боргу. Проте за двадцять років, хоча бюджетні витрати на утримання збройних сил імперії і зросли на 76% порівняно з іншими статтями бюджетних витрат, військове відомство за обсягами бюджетного фінансування опинилося на третьому місці, поступаючись витратам утримання фінансової системи та міністерства шляхів сполучення.

Оскільки предметом нашого дослідження є вплив військових реформ Д. Мілютіна на добробут російських військових на українських землях у другій половині XIX ст. проаналізуємо утримання особового складу малоросійських козачих полків.

З наведеного штату видно, що загалом річне грошове утримання рядових козаків було незначним. Разом із тим наведені дані про жалування лікаря та виплату столових грошей командиру полку наштовхує на думку, що обсяги їх окладів та інших грошових винагород із казни перевищували в десятки, а то й у сотні разів матеріальне утримання рядових козаків. Одночасно, необхідно враховувати, що рядові нижчі чини не рідко обіймали зразу декілька посад. Саме тому їх жалування могло бути дещо вищим, ніж це зазначено у таблиці. Крім того, слід звернути увагу на той факт, що, за наведеним штатом, стройовими кінями забезпечувалися лише нижчі чини. Офіцерський склад мав купувати стройових офіцерських коней власним коштом. Разом з тим, вищі офіцери мали казенну прислугу у вигляді драбантів та інші переваги у службі.

Таблиця 7

**Височайше затверджений 4 лютого 1864 року тимчасовий штат
Малоросійського кінного козачого полку, котрий складався з семи сотень
6-ти діючих і 1-ї резервної⁶²**

1	Число чинів у полку	Річний оклад утримання сріблом				
		Одному		Всім		
		руб.	коп.	руб.	коп.	
2	3	4	5	6		
Стройові:		За чинами з окладів армійської кавалерії				
Командир полку, штаб-офіцер	1					
Молодший штаб-офіцер	1					
Сотенних командирів, ротмістрів або штаб-ротмістрів	7					
Поручиків і корнетів ⁶³	16					
	25					
Урядників старших	29	4	5	117	45	
Урядників молодших	29	3	80	110	20	
Приказних	56	3	80	212	80	
Козаків	875	2	70	2362	50	
Штаб-трубач	1	10	65	10	65	
Трубачів	7	4	80	33	60	
Кадрових нижчих чинів 50						
З них:						
Урядників старших	7	10	65	74	55	
Урядників молодших	7	4	80	33	60	
Рядових	36	3	45	124	25	
	1047					
Нестройових:						
Полковий лікар	1	333	—	333	—	
Фельдшер ⁶⁴	1	33	60	33	60	
Писарів	2	8	40	16	80	
Коновалів	2	2	70	5	40	
Ковалів	2	2	70	5	40	
Драбантів (з козаків) штаб-офіцерам по 2, а обер-офіцерам і лікарю по 1	28	2	70	75	60	
Їздових	до провіантських возів	14	2	70	37	80
	- патронного ящика	1	2	70	2	70
	- ящика для казни та письмових справ	1	2	70	2	70
	до аптечного в'юка	1	2	70	2	70
Коней:						
Верхових штаб і обер-офіцерам ⁶⁵	25					
Лікарю	1					

Закінчення таблиці 7

1	2	3	4	5	6
Стройовим і кадровим нижчим чинам	1047				
Фельдшеру	1				
Підйомних і до них запасних	52				
В'ючних ⁶⁶	50				
	1176				
Понад жалування виплачується:					
I. Столових грошей:					
Командиру полку	1	980	70	980	70
Молодшому штаб-офіцеру	1	138	–	138	–
Сотенним командирам	7	138	–	966	–
Полковому лікарю	1	129	–	129	–
				2213	70
II. На канцелярські витрати на рік	–	–		40	–
III. На дріб'язкові і не передбачувані витрати та кування коней	–	–		1000	–
Усього				6840 рублів	

Значний науковий інтерес представляє грошове утримання особового складу Володимирсько-Київського кадетського корпусу. Через значні обсяги штату цього корпусу наведемо лише найбільш цікаві дані в наступній таблиці.

Таблиця 8

Витяг із височайше затвердженого 24 липня 1857 р. штату Володимирсько-Київського кадетського корпусу⁶⁷

1	Число чол.	Жалування на рік				7
		руб.	коп.	руб.	коп.	
I. Жалування						3 комісаріату
Директору, з генералів (за чином генерал-майора)	1	–	–	838	50	
<i>а) Стройовий склад корпусу</i>						
Батальйонному командиру, штаб-офіцеру (за чином полковника)	1	–	–	502	5	
Поліцмейстеру, капітану котрий керує службовою ротою	1	–	–	336	30	
Штабс-капітанам	4	307	5	1228	20	
Поручикам	18	282	75	5089	50	
Каптенармусам	4	19	65	78	60	
Барабанщикам:						
– батальйонному	1	–	–	16	95	
– ротним	8	6	90	55	20	
Флейтистам	2	6	90	13	80	

Продовження таблиці 8

1	2	3	4	5	6	7
Горністам:						
– батальйонному	1	–	–	16	95	
– ротним	4	6	90	27	50	
<i>б) Учбова частина</i>						
Інспектору класів (військовий штаб-офіцер, або цивільний чиновник)	1	–	–	1401	–	
Його помічникам (військові або цивільні)	2	770	55	1541	10	
На жалування професорам і вчителям				15 840		
Бібліотекарю	1	–	–	336	24	
<i>в) Церква православного сповідання</i>						
Священику	1	–	–	345	–	
Диякону	1	–	–	230	–	
Службовцям церкви або псаломщикам	2	115	–	230	–	
<i>г) Церква римсько-католицького сповідання</i>						
Патер	1	–	–	214	50	
Органіст (вільнонайм.)	1	–	–	57	15	
<i>д) Лазарет</i>						
Лікарю старшому ⁶⁸	1	–	–	334	50	3 к-ту
Лікарям молодшим	2	250	95	501	90	
Фельдшерам:						
– старшим	3	33	60	100	80	
– молодшим	4	25	35	101	40	
Зубному лікарю	1	–	–	141	45	
<i>При аптеці</i>						
Провізору	1	–	–	195	15	
Аптекарьським учням:						
– старшому	1	–	–	33	60	
– молодшому	2	25	50	51	–	
<i>е) При канцелярії</i>						
Управляючому справами	1	–	–	560	40	
Його помічникам	2	336	24	672	48	
Бухгалтеру	1	–	–	560	40	
Його помічникам	2	336	24	672	48	
Архітектору	1	–	–	336	21	3 к-ту
Писарям для всіх часин:						
– старшим	8	33	60	268	80	
– молодшим	10	16	95	169	50	

Закінчення таблиці 8

1	2	3	4	5	6	7
<i>ж) При кухні</i>						
Економу	1	–	–	560	40	
Його помічникам	2	336	24	672	48	
Поварам, які служать за угодою	–	–	–	150	–	
<i>з) Пральня</i>						
Кастелянші	1	–	–	113	25	
Її помічницям	2	56	61	113	22	
<i>і) Службова рота</i>						
Ротному командиру, поручику	1	–	–	195	–	3 к-ту
Підпоручикам або прапорщикам	2	170	55	341	10	
Фельдфебелю	1	–	–	19	65	
Каптенармусу	1	–	–	11	25	
Рядовим:						
– старшого окладу	80	6	90	552	–	
– молодшого окладу	158	5	10	805	80	
Дядькам для вихованців, із заслужених відставних унтер-офіцерів	8	84	6	672	48	
II. Столові						
Директору в чині генерал-лейтенанта	1	–	–	1401	–	
Батальйонному командиру	1	–	–	280	20	
Молодшому штаб-офіцеру	1	–	–	168	15	
Поліцмейстеру, капітану	1	–	–	110	10	
Ротним командирам	4	140	10	560	10	
Іншим офіцерам	22	84	6	1819	32	
III. Порційних грошей нижчим чинам						
Каптенармусам при кадетах, фельдфебелю службової роти, батальйонному барабанщику, батальйонному горністу і писарям старшим	15	3	75	206	25	
Ротним барабанщикам, флейтистам, горністам, писарям молодшим; службової роти каптенармусу, унтер-офіцерам і рядовим старшого окладу	127	10	30	1308	10	
Службової роти рядовим молодшого окладу	158	6	90	1090	20	

Вищенаведені дані засвідчують, що грошове утримання службовців корпусу надходило з двох джерел — із бюджету самого корпусу та з комісаріату. Крім

того, окремим категоріям військових окрім самого жалування, передбачалися ще й доплати у вигляді столових, порційних і квартирних грошей.

Слід сказати, що самі кадети, як і юнкери мали мізерне грошове утримання майже на рівні солдатського жалування. Ось як про це пише у своїх спогадах А. Денікін: «Більшість юнкерів отримувала з дому невелику суму грошей на дрібні витрати. Багатих, здається, у нас не було; у всякому випадку, у стінах училища різниця соціального чи майнового походження не кидалась в очі і ніколи нас не розділяла. Проте були юнкери безхатченки, чи з дуже бідних родин, котрі для задоволення своїх потреб повинні були задовольнятися одним казенним жалуванням, яке становило тоді 22,5–33,5 коп. у місяць. Такі рідко ходили у звільнення і не їздили на канікули, залишаючись круглих два роки у стінах училища, спустошених і надзвичайно невлаштованих у дні виїзду. Не було на що, траплялось, придбати тютюну, зубну щітку, навіть відіслати листа... Проте переносили вони своє становище стоїчно: я не пам'ятаю ні нитиків, ні нахлібників»⁶⁹.

Торкаючись питання грошового утримання царських офіцерів, слід зазначити, що воно мало досить складний порядок нарахувань і залежало не лише від чину, посади, роду військ, вислуги років та ін., а й від того, чи належав той, хто отримував кошти, до імператорської династії. Так, за свідченнями П. Зайончковського, під час польових навчань «кожного разу великий князь Михайло Миколайович за виконання обов'язків головного посередника отримував (за 8–10 днів) одноразово по 7500 руб. “на покриття неминучих посиленних витрат, спричинених маневрами”. Водночас командуючий армією (командуючий військами округу) за те ж саме отримував 3 тис. руб., командир корпусу і начальник дивізії — по 500 руб. окремі категорії командного складу отримували добові: генерали — по 10 руб., штаб-офіцери — по 7, а обер-офіцери — по 4 руб.»⁷⁰.

Одним із головних моментів військових реформ Д. Мілютіна стало збільшення грошового утримання офіцерського складу армії. Так, наказом по Військовому відомству у Санки-Петербурзі 1 січня 1872 р. за № 1-м проголошувалося, що у 1859 р. імператор зволив збільшити оклади жалування всім генералам, штаб і обер-офіцерам гвардії та армії.

Крім того, цей наказ передбачав збільшення похідного добового довольства та добових грошей на час табірних зборів і при виконанні караульної служби. Наказ проголошував про збільшення виплат столових грошей, додаткового грошового утримання для вищих офіцерських чинів та збільшення окладів одноразової грошової допомоги⁷¹. Разом з тим ці додаткові виплати у випадку надходження офіцера в госпіталь, або при звільненні у відпустку, хоча б і з збереженням утримання, припинялися. Загалом, обсяги підвищених виплат для генералітету й офіцерського складу збройних сил імперії Романових з 1 січня 1872 р. доцільно показати окремою таблицею.

З наведених у таблиці даних видно, що обсяги доплат столових і додаткових грошей залежали не від чину того чи іншого офіцера, а від значущості обійманої ним посади.

Таблиця 9

Табель нових окладів жалування всіх генералів, штаб і обер-офіцерів гвардії і армії, запроваджених із 1 січня 1872 р.⁷²

Посади	Річні обсяги доплат в руб. срібл.	
	Столових	Додаткових
1	2	3
Начальникам місцевих військ, начальникам артилерії в округах	2400	1500
Начальникам саперних бригад, начальникам окружних штабів	2400	900
Начальникам стрілецьких і командирам резервних кавалерійських бригад	2100	900
Завідуючим артилерією в округах, помічникам начальників піхотних і кавалерійських дивізій, помічникам начальників місцевих військ, помічникам начальників артилерією в округах	1800	900
Губернським військовим начальникам; командирам піших і кінних, діючих і резервних артилерійських бригад; командирам піхотних і кавалерійських (крім фортечних) полків; командиру навчального піхотного батальйону і начальнику навчального кавалерійського ескадрону; командиру фортечної артилерії 1-го класу у чині генерал-майора	1500	1200
Командирам фортечної артилерії 1-го класу у чині полковника	1500	900
Командирам фортечних полків	1500	900
Начальникам штабів піхотних і кавалерійських дивізій місцевих військ і областей, правителям справ окружних артилерійських управлінь	1500	–
Командирам фортечної артилерії 2 класу	1200	300
Командирам фортечної артилерії 3 класу	900	300
Командирам паркових бригад; командирам навчальних батерей піших і кінних	900	600
Командирам окремих батальйонів (саперних, стрілецьких, лінійних), резервних (саперних, піхотних), губернських, лінійних гвардійських, гарнізонних	900	600
Командирам окремих батальйонів фортечних; командирам піших і кінних батерей діючих і резервних; командирам окремих резервних ескадронів	900	300
Командирам понтонних півбатальйонів; командирам військово-телеграфних парків, командирам артилерійських і кінно-артилерійських парків; помічникам командирів фортечної артилерії; завідуючим практичними заняттями фортечної артилерії; командирам окремих фортів і батерей у фортецях	900	–

Закінчення таблиці 9

1	2	3
Старшим ад'ютантам в окружному штабі і окружних артилерійських управліннях; штаб-офіцерам для доручень при головних начальниках в округах і при окружних штабах; помічникам командирів піхотних полків; командирам батальйонів; начальникам стрільців у цих полках, командирам дивізіонів у кавалерії	600	—
Помічникам командирів фортечних полків, командирам батальйонів цих полків і молодшим штаб-офіцерам губернських батальйонів там де посади командирів цих полків виконують губернські військові начальники; молодші штаб-офіцери навчальних піхотних батальйонів і помічникам начальників навчальних кавалерійських ескадронів; командирам рот; старшим ад'ютантам штабів дивізійних і місцевих військ, управління бригад, саперних, стрілецьких, резервних, кавалерійських і начальникам артилерійських парків; старшим ад'ютантам обласних штабів; помічнику старшого ад'ютанта окружних штабів і окружних артилерійських управлінь; обер-офіцерам для доручень при головних начальниках в округах і при окружних штабах; штаб і обер-офіцерам для доручень при обласних штабах	420	—
Командирам рот фортечної артилерії і окружних феєрверкових шкіл	360	—
Помічникам командирів окремих батальйонів; помічникам командирів в окремих гвардійських і армійських резервних ескадронів; молодшим штаб-офіцерам піхотних полків і батальйонів у польових і місцевих військах; молодшим штаб-офіцерам піхотних полків і батальйонів у польових і місцевих військах; молодшим штаб-офіцерам лінійних батальйонів; командирам рот польових військ, лінійних стрілецьких, діючих саперних батальйонів, нестройових рот, кавалерійських полків, навчальних піхотних батальйонів, напівбатальйонів, польових артилерійських парків	300	—
Командирам ескадронів кавалерійських полків (у т.ч. гвардійських резервних не окремих); командирам рот місцевих військ фортечних полків і батальйонів, губернських батальйонів, резервних саперних і лейб-гвардії батальйонів	240	—
Офіційним завідуючим навчальними командами в полках і батальйонах, завідуючим школами і помічникам у фортечних полках і батальйонах	180	—

Крім жалування, столових та додаткових виплат, які отримували вищі чини Російської армії, слід звернути увагу на їх доходи від власності. Так, П. Зайончковський проаналізувавши майнове становище двох найвищих категорій офіцерського корпусу, дійшов висновку, що у першій із них — генералів

відсоток землевласників усіх видів становив 35%, а у другій — генерал-лейтенантів — 15,2%. До того ж відсоток значних власників у першому випадку набагато вищий, ніж у другому⁷³. Дещо інакше склалася ситуація з генерал-майорами. Серед них кількість землевласників становила 8,1%. Крім того, 2,1% мали власні будинки. Відповідно, 89,8% генерал-майорів не мали ніякої власності. Подібна ситуація склалася і серед полковників⁷⁴.

За переконанням П. Зайончковського, матеріальне становище офіцерів протягом 80–90-х рр. XIX ст. залишалось досить скрутним. Оклади грошового утримання були визначені ще в 1859 р. і, не дивлячись на безперервне зростання цін, залишались майже незмінними. Питання про необхідність збільшення офіцерського жалування ставилося майже в кожній щорічній доповіді військового міністра. Однак, обмежені кошти Військового міністерства не давали можливості здійснити ці заходи. Протягом 80-х років Військовому міністерству вдалося досягти небагато. У 1881 р. були збільшені столові оклади офіцерам, котрі служили у стройових частинах. У 1886 р. було збільшено жалування на 10% командирам батальйонів і приблизно на 40% ротним командирам. Ніякі інші категорії офіцерів підвищення окладів утримання не отримали. Таким чином, підвищення утримання торкнулося лише окремих груп стройових офіцерів⁷⁵.

Розглядаючи грошове утримання російських військових у другій половині XIX ст. слід згадати і про кошти зароблені нижчими чинами на вільних роботах. Так, журнал «Розвідник» 9 вересня 1892 р. у замітці «Розподіл грошей, зароблених нижчими чинами на вільних роботах» повідомляв: «У ст. 120 «Положення про господарство в роті», стосовно розподілу грошей, зароблених нижчими чинами, говориться, що:

а) не більше 1/3 частини всієї заробленої суми вкладається до артільної суми, для її посилення.

б) не менше 1/3 частини заробітку кожного нижчого чину видається йому на руки.

в) згодом решта, до 1/3 частини заробітку, розподіляється поміж нижчими чинами роти, як тими, хто працював, так і тими, хто не був на роботах, а виконував службові обов'язки, і видається для них на руки»⁷⁶.

Таким чином, завдяки участі нижчих чинів у виконанні вільних робіт солдати і унтер-офіцери могли заробляти до 50–60 коп. на день. Офіцери, які керували цими роботами зазвичай отримували по 5–6 руб. на день. До речі, те ж видання порушувало питання про моральне право офіцерам брати з підрядників плату за виконані нижчими чинами роботи.

Загалом, обсяги повного грошового утримання російських офіцерів із другої половини 80-х років можна показати такою таблицею.

Таблиця 10

Обсяги грошового утримання російських офіцерів з 1886 р.⁷⁷

Види утримання	Командир корпусу	Начальник дивізії	Командир полку	Командир батальйону	Командир роти	Молодші офіцери, підпоручики
Жалування	1695	1356	687	531	366	294
Столові	3000	2400	1824	849	666	—
Додаткові	2400	1500	1200	—	—	183
Всього	7095	5256	3711	1380	1032	477

На думку П. Зайончковського, слід звернути увагу на неможливість зіставлення офіцерського утримання — надзвичайно низький його рівень до командира батальйону включно. Молодший офіцер отримував щомісяця 39 руб. 75 коп., командир роти — 96 руб., а командир батальйону — 115 руб. Командир полку отримував майже утричі більше командира батальйону — 309 руб., начальник дивізії — 436 руб., а командир корпусу — 591 руб. Відповідно, утримання обер-офіцерів, включаючи і перший штаб-офіцерський чин, було мізерним. Історик звертає увагу на те, що артилерійські офіцери отримували дещо більше. В артилерії 64% всіх офіцерів отримували столові гроші, у піхоті — лише 38%, починаючи з командирів рот. На початку 90-х років підпоручики артилерії отримували жалування в обсязі 51 руб. на місяць. Гвардійські офіцери отримували дещо вище армійських (різниця в окладі на один чин, маючи на увазі співвідношення чинів гвардії і армії)⁷⁸.

(Далі буде)

¹ *Титов А.А.* Реформы Александра II и их судьба. (В общедоступном изложении). С 26 портретами. Историческая Комиссия Отд. О.Р.Т.З. — Москва: Тип-я Т-ва И.Д. Сытина, 1910. — 199 с.

² *Бланк Г.* Об отношении воинской реформы к экономическому быту России. — Москва: Тип-я Мамонтова и К°, 1871. — С. 146–165.

³ *Завадский Н.П.* Владимирский Киевский кадетский корпус 1851–1901. Краткая историческая записка. — К.: Тип-я Р.К. Лубковского, 1901. — 22 с.

⁴ *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий. — Москва: Мысль, 1973. — 349 с.; Высшее военное управление. Император и царствующий дом // П.А. Зайончковский (1904–1983 гг.): Статьи, публикации и воспоминания о нем. — Москва, 1998. — С. 70–98; Российское самодержавие в конце XIX столетия. — Москва: Мысль, 1970. — 442 с.; Военные реформы 1860–1870 годов в России. — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1952. — 371 с.

⁵ *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XIX в. — Москва: Наука, 1972. — 615 с.

⁶ Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2010. — 30 с.

⁷ Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект // Воєнна історія. — 2003. — № 2.

⁸ Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII — начало XX века. — Москва: Новый хронограф, 2010. — 911 с.

⁹ Анишкин В.Г., Шманева Л.В. Быт и нравы царской России. — Ростов н/Д: Феникс, 2010. — 464 с.

¹⁰ Карпущенко С.В. Быт русской армии XVIII — начала XX века. — Москва: Воениздат, 1999. — 366 с., ил.

¹¹ Веремченко В.А. Семья в обход закона: брачная практика российских офицеров во второй половине XIX — начале XX века // Военно-исторический журнал (Далі — ВИЖ). — 2006. — № 3. — С. 55–59.

¹² Аранович А.В. Интенданство русской армии во второй половине XIX — начале XX века // ВИЖ. — 2006. — № 10. — С. 15–17.

¹³ Арсланов Р.Ф., Шентура В.Н. Проведение мобилизации и мобилизационная работа в русской армии. Вторая половина XIX века // ВИЖ. — 2007. — № 1. — С. 3–10.

¹⁴ Щербинин П.П. Жизнь русской солдатки в XVIII–XIX веках // Вопросы истории. — 2005. — № 1. — С. 79–92.

¹⁵ Яременко В.А. Социальная защищенность военных чинов: от Ивана III до Николая II // ВИЖ. — 2005. — № 6. — С. 53–59.

¹⁶ Сухарев Ю.В. Праздники русской армии // ВИЖ. — 1993. — № 1. — С. 80.

¹⁷ Полное собрание законов Российской Империи (Далі — ПСЗРИ). Собрание второе. 12 декабря 1825 — 28 февраля 1881 гг.: В 55 т. — Санкт-Петербург, 1830–1885 гг.

¹⁸ Столетие Военного министерства. 1802–1902 / Гл. ред., ген. от кавалерии Д.А. Скалон. — Главный штаб. Ч. 3, кн. 1, отд. 2: Исторический очерк комплектования войск с 1855 по 1902 г. — Санкт-Петербург, 1914. — 324 с.

¹⁹ Русская военная сила. Очерк развития выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней. Составлено группой офицеров Генерального Штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Издание И.Н. Кушнерева. Вып. 10: Период царствования императоров Николая I-го и Александра II-го — до всеобщей воинской повинности. — Москва: Типо-литография Высочайше утвержденного товарищества И.Н.Кушнерев и К^о, 1889. — 233 с.+указ. 2 с.+3 карты.

²⁰ Разведчик. — 1892. — № 82–116; 1893. — № 117–168; 1894. — № 169–220; 1895. — № 221–272; 1896. — № 273–324; 1897. — № 325–338.

²¹ Деникин А.И. Старая армия. Офицеры / А.И. Деникин; предисл. А.С. Кручинина. — Москва: Айрис-пресс, 2006. — 512 с.: ил.+вкл. 8 с. — (Белая Россия).

²² Кремер С. Сумской кадетский корпус. 1900–1950. — Сан-Франциско, 1955. — 125 с.

²³ Волковинський В.М. Військові реформи 1860–1870-х рр. // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. Укр. — К.: Наукова думка, 2003. — С. 552–553.

²⁴ Русская военная сила... — С. 168.

²⁵ Там же. — С. 174.

²⁶ Аркас М. Історія України–Руси. — К.: Вища школа, 1993. — С. 369.

²⁷ Русская военная сила... — С. 170.

²⁸ Там же. — С. 171.

²⁹ Там же.

³⁰ *Титов А.А.* Указ. соч. — С. 134.

³¹ Там же. — С. 172.

³² Там же. — С. 175.

³³ Раніше існувала рекрутська повинність. Вона не мала характеру особистого обов'язку нести військову службу. У ряді випадків допускалась заміна поставки рекрут натурою, грошовим внеском або найманням бажаного, тобто чоловіка, який погоджувався піти на службу замість призваного рекрута. В армії бажані проявляли себе, зазвичай, поганими солдатами.

³⁴ Для віддалених районів проходження служби встановлювався строк у десять років, з яких сім — дійсна служба і три — запас.

³⁵ Крім того, від служби звільнялися за станом здоров'я.

³⁶ Для тих, хто навчався у вищих навчальних закладах для завершення освіти надавалася відстрочка від служби.

³⁷ До третього розряду відносилися міські та повітові училища, вчительські семінарії для підготовки вчителів початкових класів і ряд інших спеціальних навчальних закладів, що не давали повної середньої освіти.

³⁸ До четвертого розряду відносилися навчальні заклади, котрі давали початкову освіту, приміром церковнопарафіяльні школи.

³⁹ Сборник правительственных распоряжений по введению общей воинской повинности. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1874. — С. 9–63; <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18740101.php>.

⁴⁰ *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия... — С. 114.

⁴¹ Складено за: Столетие Военного министерства... — С. 173; <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18740101.php>; У таблиці трапляються неточності: загальне число призовників не виходить в результаті додавання складових частин. Пояснюється це тим, що військова адміністрація з перших днів існування загальної військової повинності намагалася знайти різного роду виключні випадки і розглядати їх в обхід основного закону. З цією метою складалися додаткові списки (наприклад, у 1879 р. до них було внесено 17 548 чоловік), які не потрапляли до звіту.

⁴² Зараховано квитанцій — військова повинність мала особистий характер; грошові викупи та заміна військовозобов'язаного іншою особою не допускалися. Проте з часів рекрутської повинності на руках у населення залишалися залікові квитанції, представлення яких звільняло від військової служби. Поступово квитанції виймалися.

⁴³ *Титов А.А.* Указ. соч. — С. 142.

⁴⁴ Складено за: Столетие Военного министерства... — С. 177.

⁴⁵ *Бланк Г.* Указ. соч. — С. 157.

⁴⁶ Взято з: Столетие Военного министерства... — С. 174; <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18740101.php>.

⁴⁷ *Миронов Б.Н.* Указ. соч.

⁴⁸ Взято з: Столетие Военного министерства... — С. 175.

⁴⁹ Аршин — староросійська одиниця виміру довжини. 1 аршин = 1/3 сажня = 4 четверті = 16 вершків = 28 дюймів = 0,7112 м.

⁵⁰ Вершок — староросійська одиниця виміру, спочатку прирівнювалась до довжини основної фаланги вказівного пальця. В російській системі мір (з XVIII ст.) прирівнена до 1,75 дюйма. 1 вершок = 1/48 сажня = 1/16 аршина = 1,75 дюйма = 4,445 см = 44,45 мм.

⁵¹ *Титов А.А.* Указ. соч. — С. 131–132.

⁵² *Шармар О.* Вказ. праця. — С. 92.

⁵³ *Дубенко В.Л.* Вказ. праця. — С. 17.

⁵⁴ *Щербинин П.П.* Указ. соч. — С. 79–92.

⁵⁵ *Кремер С.* Указ. соч. — С. 49.

⁵⁶ *Деникин А.И.* Указ. соч. — С. 246–248.

⁵⁷ Там же. — С. 254.

⁵⁸ *Завадский Н.П.* Указ. соч. — С. 6.

⁵⁹ *Сухарев Ю.В.* Указ. соч. — С. 80.

⁶⁰ Взято з: *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия... — С. 81.

⁶¹ Там же. — С. 82.

⁶² ПСЗРИ. Собрание второе. — Т. 39, отд. 3. — Санкт-Петербург, 1867. — С. 50–51; К № 40 556. — 1864, 4 февраля; Примітки: 1) Оклады жалования та столових грошей визначені за виключенням встановлених відрахувань; 2) Штаб і обер-офіцерам надається фуражне і денщиче довольство на загальних підставах, на рівні з чинами армійської кавалерії; 3) За височайше затвердженим 17-го квітня 1859 року (34 385) розкладом про оклади утримання, полкові лікарі розміщені у VI-му розряді. Призначення як їх, так і фельдшерів здійснюється за розпорядженням медичного департаменту військового міністерства. Лікарі і фельдшери, понад утримання, визначене штатом, отримують і все інше довольство, призначене цим чинам у полках кавалерії і зберігають загально медичну форму однострою.

⁶³ З них один полковий ад'ютант і один казначей.

⁶⁴ Оклад жалования показано для старшого фельдшера, якщо ж буде молодший, то отримує 25 руб. 35 коп. на рік.

⁶⁵ Офіцерські коні повинні бути власними.

⁶⁶ Число в'ючних коней показане приблизно; визначення ж справжньої потреби в них залежить від розпорядження командуючого військами Київського військового округу.

⁶⁷ ПСЗРИ. Собрание второе. — Т. 32, отд. 2. Приложение. — Санкт-Петербург, 1858. — С. 233–247; К № 32 104. — 1857, 24 июля; Примітки: 1) Сума на жалования всім військовим — генералу, штаб і обер-офіцерам і нижчим чинам, чинам медичним і фармацевтичним, котрі перебувають у корпусі, або прибулих у відрядження до нього і на знаки різниці — відпускалися з комісаріату, а на інших чинів — з джерел, у положенні корпусу, на його утримання визначених, прибавочне ж для нижчих чинів жалования, за бездоганну вислугу в унтер-офіцерському званні 12 років, здійснювалося із залишкових сум корпусу; 2) Утримання чинів корпусу ні в якому разі не повинно було перевищувати сум, визначених штатом, а всі рештки від них, за винятком сум, наданих комісаріатом, поверталися в економічний капітал корпусу; 3) Жалования і столові надавалися всім чинам за окладами цих штатів визначеними, за виключенням узаконених відрахувань на медикаменти, госпіталь, у пенсійний та інвалідний капіталі; 4) Жалования викладачам, чисельність яких не визначалася штатом, здійснювалося на розсуд найближчого начальства, з загальної суми, цим штатом на те визначеної, по мірі праць, здатностей і заслуг кожного; 5) На кожен офіцерську вакансію присилали у відрядження, переважно з артилерії та саперних батальйонів для іспитів, по два офіцери, для яких понад жалования по чину виплачували столових по 42 руб. 3 коп. срібл. на рік, доки вони перебували на іспитах, не виходячи загалом зі штатної суми при виплаті цих столових грошей; 6) Всі військові штаб і обер-офіцери, чиновники цивільні, медичні і фармацевтичні, вчителі 3-го роду військові і цивільні і ті хто перебуває при корпусі на дійсній службі по навчальній частині, отримували квартири в казенних будинках, а при їх відсутності — квартирні гроші з державного казначейства. Проживали військові штаб

і обер-офіцери, чиновники цивільні, медичні і фармацевтичні у квартирах за їх чинами, а інші — за присвоєними для них класами; нижчі чини навчальної служби обов'язково у казармених або орендованих від закладу квартирах; 7) Всі чини, які служили у корпусі, приймалися на лікування у військовій госпіталі на загальних підставах; 8) Денщики всім військовим штаб і обер-офіцерам, медичним чиновникам, священику і дякону, як тим хто перебуває у корпусі, так і прибулим до нього у відрядження отримували жалування від комісаріату, а провіант — від провіантського відомства; 9) Розподіл нижчих чинів на посади і призначення їх на старший і молодший оклади залежав від директора корпусу; 10) Всі нижчі чини, цим штатом передбачені, понад жалування та порційні гроші отримували законну видачу провіанту від провіантського відомства безкоштовно.

⁶⁸ Старшому лікарю допускається доплачувати додаткові гроші по 141 руб. 30 коп. срібл. на рік, але не у вигляді постійної прибавки до штатного жалування, а по мірі його заслуг і рішення головного начальства, з решток сум, асигнованих на утримання корпусу. У випадку, якщо решток не буде, прибавочне жалування вимагається від комісаріату.

⁶⁹ Деникин А.И. Указ. соч. — С. 243.

⁷⁰ Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия... — С. 51.

⁷¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 52, спр. 74, арк. 1–3 об.

⁷² Там само, арк. 7–10.

⁷³ Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия... — С. 209.

⁷⁴ Там же. — С. 210.

⁷⁵ Там же. — С. 220.

⁷⁶ Разведчик. — 1892. — № 103. — С. 349.

⁷⁷ Взято з: Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия... — С. 220.

⁷⁸ Там же.